

Κώστας Μόντης και Μανώλης Αναγνωστάκης: ένας διάλογος ποιητών για... τους ποιητές Καλλιόπη Παπαδόδημα, Λουίζα Χριστοδουλίδου

Περίληψη

Οι δυσκολίες της ποιητικής γραφής, οι θυσίες που απαιτεί, ο ρόλος του ποιητή και ο αντίκτυπος της ποίησης στην κοινωνία απασχόλησαν ιδιαίτερα τους ποιητές. Η μοντέρνα ποίηση, πιο συγκεκριμένα, μετρά πολλούς εκπροσώπους που ρηματοποιούν, μέσω της τέχνης του λόγου, την αγωνία τους να δημιουργήσουν έργα που να αντανakλούν σκέψεις, συναισθήματα, οράματα, αλλά και που αποκαλύπτουν τη στάση του ποιητή απέναντι στην τέχνη. Τόσο ο Κώστας Μόντης όσο και ο Μανώλης Αναγνωστάκης εμπίπτουν στην κατηγορία όλων όσοι συνέθεσαν «ποιήματα ποιητικής», τα οποία χαρακτηρίζονται άλλοτε από χιούμορ, άλλοτε από καταγγελτικό τόνο, άλλοτε από διάχυτη ειρωνεία ή και από όλα μαζί. Στην παρούσα εισήγηση θα επιχειρηθεί να αναδειχθεί ο διάλογος των δύο ποιητών μέσω της ίδιας της τέχνης τους. Επιλέγονται συγκεκριμένες ποιητικές συνθέσεις μέσα από τη γλωσσική και ερμηνευτική προσέγγιση των οποίων θα επιχειρηθεί να αναδειχθεί η στάση τους απέναντι στην ποίηση και τους ομοτέχνους τους. Από το έργο του Κώστα Μόντη επιλέγεται το ποίημα «Ποιητές Ι» από τη συλλογή *Κύπρος εν Αυλίδι* (1976) και τα ποιήματα «Προς ποίηση», «Οι ποιητές» από τη συλλογή *Κύπρια ειδώλια* (1980). Από την ποιητική παραγωγή του Μανώλη Αναγνωστάκη επιλέγεται το ποίημα «Ποιητική» από τη συλλογή *Ο Στόχος* (1970).

Abstract

The difficulties of writing poetry, the sacrifices that it demands, the poets' role and the impact of poetry on society concerned the poets a lot. Modern poetry, especially, counts many of its representatives who put into words, through the art of poetry, their anxiety to create works that reflect thoughts, emotions, visions and reveal the poet's position on his art. Kostas Montis as well as Manolis Anagnostakis belong to the category of the poets that created "poems of poetry", that are characterized sometimes by a sense of humor or by a denunciatory tone and pervasive irony or by all of them. The goal of the present paper is to highlight the dialogue between the two poets based on their art itself. Certain poetic compositions are selected throughout the linguistic and interpretive approach of which we will try to highlight the poets' position on poetry and on their fellow artists. From the collections of Montis we select the poem "Poets I" that belongs to the collection *Cyprus in Avlida* (1976) as well as "To poetry" and "The poets" from *Cypriot idols* (1980). From the literary production of Anagnostakis we select the poem "Poetica" that belongs to the collection *The Goal* (1970).

Εισαγωγή

Οι δυσχέρειες στη σύνθεση του ποιητικού λόγου, οι αγωνίες και η προβληματισμοί για τον ρόλο του ποιητή, αλλά και ο βαθμός που η ποίηση επηρεάζει την κοινωνία απασχόλησαν ιδιαίτερα τους εκπροσώπους της τέχνης αυτής. Αυτός είναι και ο λόγος που τα *ποιήματα ποιητικής* αποτελούν προσφιλή κατηγορία ποιημάτων στο έργο πολλών ποιητών διαχρονικά. Η μοντέρνα ποίηση, πιο συγκεκριμένα, ιδιαίτερα μετά την σχεδόν πλήρη απελευθέρωση των εκφραστικών μέσων και περιεχομένου μετρά πολλούς εκπροσώπους που εκφράζουν την αγωνία τους να δημιουργήσουν έργα που να αντανakλούν την ουσία της κοσμοθεωρίας τους μέσα από την αξιοποίηση των κατάλληλων γλωσσικών μέσων

Οι Κώστας Μόντης και Μανώλης Αναγνωστάκης εμπίπτουν στην κατηγορία αυτή. Επιλέγονται συγκεκριμένες ποιητικές συνθέσεις μέσα από τη γλωσσική και ερμηνευτική προσέγγιση των οποίων θα επιχειρηθεί να αναδειχθεί η στάση τους απέναντι στην ποίηση και τους ομοτέχνους τους.

Ανασκόπηση σε απόψεις μειζόνων ποιητών για την ποίηση

Η σύνθεση ποιημάτων ποιητικής αποτελεί μια διαδικασία αποκάλυψης της ιδεολογικής στάσης του ποιητή απέναντι στην τέχνη του λόγου είτε ρητά είτε υπόρητα. Χαρακτηριστικός είναι και ο ορισμός που δίνει για αυτήν την κατηγορία ποιημάτων ο Κασίνης, ο οποίος, κατά τη γνώμη μας, είναι από τους πλέον πλήρεις: πρόκειται για το «φαινόμενο του αυτεπίστροφου ετασμού της ποίησης ως αντικειμένου του ποιήματος, δηλαδή τη διαδικασία της ποιητικής δημιουργίας και τα μέσα της· τη γλώσσα, τον στίχο, τον ρυθμό, την αρμονία, τη συνομιλία με άλλους ομοτέχνους, την αυτοαναφορά, κ.τ.λ.».

Τα σχόλια για την ποιητική γραφή, τον ρόλο και τις δυσκολίες που αντιμετωπίζει ο δημιουργός μέχρι τη διατύπωση του επιθυμητού μηνύματος, την ουσία των λέξεων ως δισυπόστατων σημείων, δηλαδή ως

συνάψεων του σημαιομένου με το σημαίνον, κ.λπ. αποτελούν προσπάθεια των ποιητών να προσεγγίσουν την ουσία της τέχνης τους. Το πλατωνικό χωρίο από την *Πολιτεία* που αναφέρεται στην άφιξη «των βελτίστων φύσεων» στο σημείο που θα βλέπουν το Αγαθό, αφού θα έχουν ανέβει έναν δύσκολο ανηφορικό δρόμο, θα μπορούσε να συνδεθεί με τον ανηφορικό και δύσκολο συνάμα δρόμο που πρέπει να διανύσει ο ίδιος ο ποιητής, για να αποτυπώσει με λέξεις τη δική του αλήθεια, το δικό του Αγαθό:

«τάς τε βελτίστας φύσεις αναγκάσαι ἀφικέσθαι προς τό μάθημα ὃ ἐν τῷ πρόσθεν ἔφαμεν εἶναι μέγιστον, ἰδεῖν τε το ἀγαθόν και ἀναβῆναι ἐκείνην την ἀνάβασιν, και ἐπειδάν ἀναβάντες ἱκανῶς ἴδωσι [...]».

Πριν εστιαστούμε στις απόψεις των Μανώλη Αναγνωστάκη και Κώστα Μόντη για τον ρόλο της ποίησης και των ποιητών, ώστε να προσεγγίσουμε τα προαναφερθέντα ποιήματα γλωσσικά και ερμηνευτικά, κρίνουμε απαραίτητο να αναφερθούμε σε απόψεις επιλεγμένων μειζόνων ποιητών για την τέχνη τους. Πρόκειται για ποιητές που γεννιούνται και δημιουργούν περίπου την ίδια εποχή με τον Κώστα Μόντη. Γεννιούνται και δημιουργούν, όμως, στην Ελλάδα, σε αντίθεση με τον Μόντη που γεννιέται και γαλουχείται στην Κύπρο και μάλιστα περίπου 15 χρόνια πριν από τον Μανώλη Αναγνωστάκη. Σκοπός είναι να αναδειχθούν οι διαφορές που καθορίζουν την ιδιαίτερη υφή και τον χαρακτήρα του έργου καθενός από τους δύο ποιητές μέσα από επιλεγμένα ποιήματα.

Για τον Γιώργο Σεφέρη ποίημα ποιητικής είναι το δημιούργημα εκείνο της ποίησης στο οποίο κατατίθεται ο στοχασμός του ποιητή σχετικά με τη δύναμη και την αδυναμία του λόγου, την ευθύνη του ίδιου απέναντι στην Ιστορία και την αλήθεια. Η ποίηση ως πράξη ευθύνης και βαθύς στοχασμός πάνω στο νόημα συναντάται ως ορισμός, αλλά ουσιαστικά ως εκπεφρασμένη αγωνία του ποιητή τόσο στα μεταποιητικά σχόλια στο *Τετράδιο Γυμνασμάτων*, στο *Μυθιστόρημα* αλλά και στα *Ημερολόγια καταστρώματος*, ιδιαίτερα σε ενότητες που αναζητά να προσδιορίσει τις λειτουργίες της έκφρασης. Χαρακτηριστικά είναι όσα διαβάζουμε στο γνωστό ποίημα «Στα περιχώρα της Κερύνειας» μέσα από το *Ημερολόγιο καταστρώματος Γ'*:

«—Γνωρίσατε τον ποιητή,
ή κάτι τέτοιο, που έμενε τον περασμένο μήνα εδώ;
Το αίσθημα τ' ονομάζει παλίμψηστη λιβιδώ·
πάρα πολύ ασυνήθιστος· τί θέλει
να πει, δεν το ξέρει κανείς· κυνικός και φιλέλλην.»

Για τον Γιάννη Ρίτσο η ποίηση συνδέεται με την κοινωνική ευθύνη, τον συλλογικό αγώνα για τη διατήρηση της ιστορικής μνήμης, καθώς δεν ξεχνά την υποχρέωση του ποιητή να μετέχει ενεργά στα κοινωνικοπολιτικά δρώμενα και να αποτελεί οντότητα δρώσα προς όφελος του λαού. Τόσο στη *Ρωμισούνη*, στον *Επιτάφιο* όσο και στη *Σονάτα του Σεληνόφωτος* το ποιητικό υποκείμενο αναδεικνύει την άποψη ότι η ποίηση είναι πράξη αντίστασης και αγώνα. Ο Ρίτσος αντιτίθεται στον ελιτισμό που χαρακτήριζε κάποιους ποιητές της εποχής του, αλλά και διαχρονικά, και τονίζει την κοινωνική χρησιμότητα της τέχνης. Θα πει χαρακτηριστικά στη συλλογή *Το καπνισμένο τσουκάλι* για τον κοινωνικό ρόλο που πρέπει να διαδραματίζει ο ποιητής:

«Γιατί εμείς, δεν τραγουδάμε για να ξεχωρίσουμε, αδελφέ μου,
απ' τον κόσμο
εμείς τραγουδάμε για να σμίξουμε τον κόσμο.»

Από την άλλη πλευρά, για τον μείζονα ποιητή Οδυσσέα Ελύτη, αντιλαμβάνεται κανείς, μελετώντας το *Μονόγραμμα*, το *Άξιον Εστί* ή/και τη συλλογή *Ο Ήλιος ο Πρώτος* ότι η ποίηση συνδέεται με το φως. Είναι μια αναγεννητική δύναμη που συνυφίνεται με το «θαύμα» της γλώσσας, για την οποία ο Ελύτης, ειδικά στο *Μονόγραμμα*, μιλά σχεδόν με θρησκευτική ευλάβεια, όταν αναφέρεται στη δημιουργική δύναμη της γλώσσας της ποίησης. Επομένως, για εκείνον τα ποιήματα ποιητικής ρηματοποιούν αυτές τις σκέψεις. Συλλαμβάνοντας το κοσμικό δράμα και αλληλεπιδρώντας με τον κόσμο αντιλήφθηκε ότι η ποίηση πρέπει να είναι «Δίκαιη και ουσιαστική κι ευθεία», όπως θα γράψει στη συλλογή *Δυτικά της λύπης*.

Αφήνοντας πίσω τους μείζονες ποιητές της Γενιάς του '30 τα ποιήματα ποιητικής εντοπίζονται σε πληθώρα και στους ποιητές της Πρώτης Μεταπολεμικής Γενιάς. Κατά τη Σόνια Ιλίνσκαγια (1976), οι ποιητές αυτής της Γενιάς διάλεξαν έναν δρόμο που μέσα στην Κατοχή και στον εμφύλιο οδηγούσε «στη φυλακή, στην εξορία και στο βουνό με τους παρτιζάνους». Το ιστορικό συγκείμενο μέσα στο οποίο έζησαν, καθόρισε το

περιεχόμενο της ποίησής τους. Αυτό αντανακλάται στα ποιήματα ποιητικής που έγραψαν οι Αναγνωστάκης, Πατρίκιος, Λειβαδίτης κ.λπ.

Ο Μανώλης Αναγνωστάκης, από τους σημαντικότερους εκπροσώπους αυτής της γενιάς, εξέφρασε μέσα από το πλούσιο έργο του, όχι μόνο στον χώρο της ποίησης αλλά και της κριτικής και ευρύτερα της δοκιμιακού τύπου αρθρογραφίας του, τις απόψεις του για τον ρόλο της ποίησης αλλά και του ποιητή ευρύτερα. Κατά τη Τζούμα (1982) στην προσέγγισή της για το έργο του Αναγνωστάκη, για να εξετάσει κανείς ένα λογοτεχνικό έργο θα πρέπει να λάβει υπόψη τόσο τον φορέα του έργου, εννοώντας τον δημιουργό, όσο και το γενετικό του πλαίσιο, δηλαδή τις ιστορικές, κοινωνικές κ.λπ. συνθήκες που καθόρισαν την ποιητική του γραφή. Χαρακτηριστικά αναφέρει (σ. 363) «Το έργο τέχνης “εν τη γενέσει” του μορφοποιείται μέσα στις ιστορικοκοινωνικές συντεταγμένες*».

Αναφορικά με τον Κώστα Μόντη που γεννιέται και διαμορφώνεται στην Κύπρο αλλά και με δραστηριότητα στην Ελλάδα, κυρίως για λόγους σπουδών, επίσης επιβεβαιώνεται αυτό που αναφέρει η Τζούμα στο ίδιο έργο. Για να κατανοήσει κανείς το έργο του μερίζονα ποιητή Κώστα Μόντη θα πρέπει να λάβει υπόψη ότι η διοχέτευση του προσωπικού βιώματος του δημιουργού μέσα στο έργο, καθώς αυτό του δίνει το ερέθισμα της γραφής, πραγματοποιείται με τον τρόπο της «ανάπλασης, μετάπλασης, μετάθεσης, εξιδανίκευσης και αντιστροφής [...]» (Τζούμα, 1982).

Μέθοδος

Θα προσεγγίσουμε το έργο των δύο ποιητών μέσω επιλεγμένων ποιημάτων της ώριμης παραγωγής τους. Η μέθοδος που θα ακολουθήσουμε αφορά τα σώματα κειμένων και την επεξεργασία τους μέσω γλωσσικής ανάλυσης των συμφράσεων και της μορφής αλλά και ερμηνευτικής προσέγγισης του περιεχομένου, το οποίο σχετίζεται άμεσα με τα μορφολογικά χαρακτηριστικά των ποιημάτων. Παρακάτω παρατίθεται το σχετικό σώμα κειμένων με τα ποιήματα ποιητικής που δημιουργήθηκε για τις ανάγκες της εισήγησης.

Από το έργο του Κώστα Μόντη επιλέγεται το ποίημα «Ποιητές Ι» από τη συλλογή *Κύπρος εν Αυλίδι* (1976) και τα ποιήματα «Προς ποίηση», «Οι ποιητές» από τη συλλογή *Κύπρια ειδώλια* (1980). Ο Μόντης, παρά το νωπό ακόμα βίωμα της τουρκικής εισβολής στην Κύπρο, συνεχίζει με βαθμιαία όλο και πιο μεγάλη ζέση να καταφεύγει συχνά στην ποίηση, για να την κρίνει, να προσεγγίσει την ουσία της, και να ανακαλύψει τα μυστηριώδη μονοπάτια που αποτελούν τροχοπέδη στην προσέγγιση της τελείωσης του λογοτεχνικού έργου. Να αναδείξει τη θυσία που απαιτείται από τον ποιητή και η οποία είναι αδιάλειπτη, κατά τη διάρκεια του βίου, παρά το ιστορικό τραύμα. Άλλωστε, η θυσία του ιστορικού, κοινωνικού και πολιτικού όντος, δηλαδή του ανθρώπου, πολλώ δε μάλλον του ποιητικού όντος, αποκαλύπτεται και από τον τίτλο της πρώτης από τις δύο παραπάνω συλλογές *Κύπρος εν Αυλίδι*, που παραπέμπει στη θυσία της Ιφιγένειας του αρχαίου μύθου.

Ποιητές Ι

Φτάνει να μη σ' επισημάνουν
γιατί αλλοιώτικα δε γλυτώνεις απ' αυτούς.
Έχουν, ξέρεις, μια αλληλεγγύη,
έχουν, ξέρεις, χωρίς καμμία συννεόηση,
μια περίεργη αλληλεγγύη,
έχουν μια περίεργη ταύτιση
και πετιούνται απ' εδώ,
και πετιούνται απ' εκεί,
απ' τη μια γωνιά, απ' την άλλη,
και πετιούνται από παντού
και πετιούνται σήμερα,
και πετιούνται αύριο
και πετιούνται απ' το χτες και απ' το πάντα.

Προς ποίηση

Δεν ξέρω τι μου δίνεις και τι μου παίρνεις,
δεν ξέρω τι λογαριασμούς να κρατήσω,

δεν ξέρω τι μερίδες ν' ανοίξω,
τι εγγραφές να κάνω,
τι χρεοπιστώσεις,
τι αντιλογισμούς.

Οι ποιητές

Τάγραψαν μεν, νομίζω όμως ότι πρέπει να επανερχόμαστε
από καιρού εις καιρόν
να βλέπουμε αν επιμένουν.

Από την ποιητική παραγωγή του Μανόλη Αναγνωστάκη επιλέγεται το ποίημα «Ποιητική» από τη συλλογή *Ο Στόχος* (1970). Πρόκειται για μια συλλογή το μεγαλύτερο μέρος της οποίας βρίσκεται στον αντιστασιακό τόμο¹ *Δεκαοχτώ κείμενα* (1970), που περιλαμβάνει κείμενα με αντιδικτατορικό περιεχόμενο διαφόρων πολιτικών τάσεων και αποχρώσεων από τους Γ. Σεφέρη, Στ. Τσίρκα, Αλ. Κοτζιά, Αλ. Αργυρίου και άλλους.

Μανόλης Αναγνωστάκης «Ποιητική»
- Προδίδετε πάλι την Ποίηση, θα μου πεις,
Την ιερότερη εκδήλωση του Ανθρώπου
Τη χρησιμοποιείτε πάλι ως μέσον, υποζύγιον
Των σκοτεινών επιδιώξεών σας
Εν πλήρει γνώσει της ζημιάς που προκαλείτε
Με το παράδειγμά σας στους νεωτέρους.

Το τι δεν πρόδωσες εσύ να μου πεις
Εσύ κι οι όμοιοί σου, χρόνια και χρόνια,
Ένα προς ένα τα υπάρχοντά σας ξεπουλώντας
Στις διεθνείς αγορές και τα λαϊκά παζάρια
Και μείνατε χωρίς μάτια για να βλέπετε, χωρίς αφτιά
Ν' ακούτε, με σφραγισμένα στόματα, και δε μιλάτε.
Για ποια ανθρώπινα ιερά μας εγκαλείτε;

Ξέρω: κηρύγματα και ρητορείες πάλι, θα πεις.
Ε ναι λοιπόν! Κηρύγματα και ρητορείες.

Σαν π ρ ό κ ε ς πρέπει να καρφώνονται οι λέξεις.
Να μην τις παίρνει ο άνεμος.

Γλωσσική και ερμηνευτική προσέγγιση επιλεγμένων ποιημάτων του Κ. Μόντη και του Μ. Αναγνωστάκη
Μελετώντας το σώμα κειμένων παραπάνω, που δημιουργήθηκε για τις ανάγκες της παρούσας εισήγησης, διαπιστώνουμε ότι και οι δύο ποιητές σε κομβικά δημιουργήματα της ποιητικής τους παραγωγής θέτουν στο επίκεντρο του ενδιαφέροντός τους την ουσία της τέχνης τους, αναδεικνύοντας ποικίλες πλευρές της ποιητικής διαδικασίας.

Ο Κώστα Μόντης με λόγο αποφθεγματικό, που συναντά κανείς στο μεγαλύτερο μέρος του ποιητικού του έργου, με εξαίρεση τα εκτενή ποιήματα *Γράμματα στη Μητέρα*, παράγει στιγμές, άλλοτε ιδιαίτερα ολιγόστιχες και άλλοτε με περισσότερους στίχους. Πρόκειται για ιδιαίτερο ποιητικό είδος από την άποψη ότι το επιλέγει, για να διατυπώσει «υπαρξιακές, ηθικές, κοινωνικές, αισθητικές, θρησκευτικές, ψυχολογικές και άλλες αναζητήσεις, καθώς και προβληματισμούς μιας πιο προσωπικής ποίησης, συχνά με αντισυμβατική γλώσσα» (Μπαμπινιώτης, 2018).

Στο ποίημα με τίτλο «Ποιητές Ι» επιβεβαιώνεται η αυτοαναφορική διάσταση του ποιητικού του έργου. Ο Μόντης αποπειράται, έχοντας επίγνωση των δυσκολιών, να παρουσιάσει στον αναγνώστη τη «συντεχνιακή»

του συνείδηση, τη συνείδηση ότι ανήκει σε ένα σύνολο ομοτέχνων που έχουν κοινούς στόχους και ανησυχίες, που προβληματίζονται για τα ίδια ζητήματα σχετικά με την τέχνη τους (Πυλαρινός, 2017). Αποπειράται όμως να εξηγήσει και την αρνητική πλευρά της «συντεχνιακής» αυτής συνείδησης, η οποία αναφέρεται είτε στην «περίεργη ταύτιση» και «περίεργη αλληλεγγύη» των ποιητών μεταξύ τους είτε των κριτικών της λογοτεχνίας είτε και των δύο μαζί. Εκείνο που φαίνεται να προκαλεί αγωνία, γιατί όχι και φόβο, στον ποιητή είναι η αδυσώπητη πένα όλων όσοι κρίνουν τα έργα του και, μάλιστα, για να αποφύγει τις κακοτοπιές και να ξεφορτώσει οποιαδήποτε απόπειρα άσκησης αρνητικής κριτικής, φαίνεται να προειδοποιεί το ποιητικό «εσύ» ότι, αν το έργο του πέσει στα δίχτυα της κριτικής, τότε θα πρέπει να είναι προετοιμασμένο για μια ατέρμονη διαχρονική αξιολόγησή του.

Εκείνο που προκαλεί έντονο προβληματισμό στο ποιητικό υποκείμενο είναι και η ταύτιση των ποιητών ή κριτικών κάθε εποχής, κάθε καταβολής. Συχνά στο ποιητικό έργο του Μόντη μέσα από ιδιαίτερα καυστική και αυτοσαρκαστική διάθεση αναδεικνύονται τα κοινά χαρακτηριστικά των ποιητών, που αποτελούν μια ξεχωριστή ομάδα ανθρώπων με συγκεκριμένες αγωνίες και ανάγκες, με δυνατότητα βολιδοσκόπησης στα πράγματα αλλά και κριτική ματιά.

Η κριτική ενός ποιητικού έργου παρουσιάζεται ανελέητη, όταν επισημανθεί η ύπαρξή του από τους ασκούντες αυτήν: «Φτάνει να μη σ' επισημάνουν/γιατί αλλοιώτικα δε γλυτώνεις απ' αυτούς». Χαρακτηριστικό της είναι η αδιάλειπτη άσκησή της με κάθε αφορμή διαχρονικά, από διαφορετικές σκοπιές και για διαφορετικούς λόγους: «και πετιούνται απ' εδώ,/και πετιούνται απ' εκεί,/απ' τη μια γωνιά, απ' την άλλη,/και πετιούνται από παντού/και πετιούνται σήμερα,/και πετιούνται αύριο/και πετιούνται απ' το χτες και απ' το πάντα». Το γλωσσικό φαινόμενο του παραλληλισμού, προσφιλές στον Μόντη, εκδιπλώνεται εδώ σε όλα τα επίπεδα γλωσσικής ανάλυσης, το συντακτικό, το μορφολογικό, το σημασιολογικό και το φωνητικό/φωνολογικό ως ομοηχία, για να συμβάλει στη διαμόρφωση του νοήματος.

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να επισημανθεί η προσφιλής τακτική του Μόντη να δημιουργεί φανταστικούς διαλόγους όπου συχνά ο δέκτης ως προσωπείο ταυτίζεται με τον ίδιο τον πομπό κατά τον καβαφικό τρόπο. Οι νεολογισμοί, η διαπλοκή της πραγματικότητας με τη φαντασία μέσα από τις περίφημες προσωποποιήσεις του αποκαλύπτουν ένα ποιητικό σύμπαν, όπου, παρά τη λιτότητα της δομής, και του λόγου ο ποιητής κατορθώνει να παρουσιάσει την αγωνία του για το αν η ποίησή του είναι επαρκής. Σε συνέντευξή του στον Ρήσο Χαραλαμπίδη (1999) έχει δηλώσει ότι οι *Στιγμές* είναι τα «κουκούτσια», δηλαδή ο πυρήνας, αφού αφαιρεθεί το περίβλημα, και αφήνει τον ίδιο τον αναγνώστη να κατέβει τα σκαλιά που οδηγούν σε αυτόν. Υποστηρίζει μάλιστα ότι το ποίημα είναι το απότοκο της συνεργασίας του ποιητή με τον αναγνώστη και την αναγνώστριά του έργου του.

Το επόμενο ποίημα διαθέτει, επίσης, κάποια από τα χαρακτηριστικά που εντοπίστηκαν παραπάνω. Πρόκειται για ακόμα ένα ποίημα ποιητικής, όπως μας προϊδεάζει και ο τίτλος, ο οποίος σε μια γρήγορη ανάγνωση θα μπορούσε να ακουσθεί και ως «προσποίηση». Πρόκειται για άλλο ένα φωνολογικής υφής τέχνασμα του ποιητή, για να προσελκύσει το ενδιαφέρον του αναγνώστη και να του δημιουργήσει ποικίλες προσδοκίες είτε για διάλογο με την ποίηση είτε για προσποίηση του ποιητή. Άλλωστε, το λογοπαίγνιο το συναντάμε και αλλού στον Μόντη, όπως στη δίστιχη στιγμή «Μ' αφάνταστη προσποίηση/βαδίζουμε προς ποίηση». Ο Μόντης, με χιούμορ, δε διστάζει να αποκαλύψει ακόμα μια πλευρά της ποίησης που οι ομότεχνοί του ποιητές δεν τολμούσαν να αποκαλύψουν, ότι η γραπτή ποίηση διαθέτει και το χαρακτηριστικό της κατασκευασμένης με λέξεις πλάνης (Παπαλεοντίου, 2006). Με τον τρόπο αυτόν παραπέμπει σε έναν βαθμό και στην πλατωνική απόρριψη της ποιητικής τέχνης από την ιδανική πολιτεία ως μιας τέχνης που οδηγεί τον πολίτη σε πλάνη, επειδή αποτελεί μίμηση δεύτερου επιπέδου του όντως κόσμου, που είναι ο κόσμος του Αγαθού.

Ο πρώτος στίχος περιγράφει μέσω των ρημάτων «δίνεις» (έσοδα) και «παίρνεις» (έξοδα), δύο ενέργειες που αφορούν το ποιητικό υποκείμενο και που ανακεφαλαιωτικά θα μπορούσαν να διατυπωθούν ως «κρατάω λογαριασμό». Η επαναφορά του δισθενούς ρήματος και του συμπληρώματός του («δεν ξέρω τι») αποτελούν άλλη μια προσπάθεια του ποιητικού υποκειμένου να τονίσει την άγνοιά του σχετικά με το τι ενέργειες πρέπει να κάνει. Από τον τέταρτο στίχο και μετά παρατηρείται επαναφορά του προσδιορισμού «τι» με διαφορετικό προσδιοριζόμενο όρο. Η μορφή του σχήματος ως καταγιγισμού συμπληρωμάτων του «τι»

αποδεικνύει το αδιέξοδο όπου έχει περιέλθει ο ποιητής ως δημιουργός. Η απουσία επιθέτου και η εστίαση της πληροφορίας σε ουσιαστικά υποδηλώνει την «απουσία κάθε ρητορικής διάθεσης», όπως υποστηρίζει για τα μοντικά ιδιωματικά ποιήματα η Λουίζα Χριστοδουλίδου (2017). Τέλος, τα ουσιαστικά προερχόμενα από τον χώρο των οικονομικών συναλλαγών αναδεικνύουν το δίπολο *κόστος-όφελος* που προκύπτει από την αμφίδρομη σχέση δημιουργού και δημιουργήματος.

Το τρίτο ποίημα με τον τίτλο «Οι ποιητές» αντανακλά την άποψη του Κώστα Μόντη ότι το ποίημα δεν ολοκληρώνεται ποτέ. Στο σημείο αυτό διαφαίνεται το σολωμικό υπόβαθρο της αντίληψης για την ανάγκη ατέρμονης επεξεργασίας του στίχου μέχρι την επίτευξη της τελείωσης. Επιπλέον, αν θεωρήσουμε ότι το ποιητικό υποκείμενο προσωποποιεί τους στίχους ή τις λέξεις, το ποίημα άπτεται και της πρακτικής των ποιητών να αποκηρύττουν ή να παραγκωνίζουν όσα ποιήματα κατά τη γνώμη τους δεν ανταποκρίνονται στην ανάγκη να αποδοθεί το μήνυμα με τον καταλληλότερο τρόπο, όσα δεν «στέκονται στο ύψος των περιστάσεων». Άλλωστε, η διαχρονικότητα του έργου απασχολεί κάθε καλλιτέχνη και δημιουργό που επιδιώκει να επικοινωνήσει όχι μόνο με το παρόν αλλά και με τις μεταγενέστερες γενιές. Επειδή, λοιπόν, η καταξίωση του έργου στην εποχή συγγραφής του αλλά και στο μέλλον αποτελούν βασική αγωνία των ποιητών, αλλά και του Μόντη, το ποιητικό του έργο περιέχει μεγάλο αριθμό συνθέσεων που αναφέρονται στο ζήτημα αυτό.

Η σχέση του ποιητή με την τέχνη του αλλά και η αγωνία για την αναζήτηση της ουσίας της ποιητικής τέχνης απασχολεί και τον εκπρόσωπο της Πρώτης Μεταπολεμικής Γενιάς, Μανώλη Αναγνωστάκη.

Το ποίημα του Μανώλη Αναγνωστάκη διαπερνάται εγκάρσια από το αίσθημα της προδοσίας. Ανήκοντας στη γενιά που βίωσε την απογοήτευση από τη συνθηκολόγηση της αριστεράς, που επιβλήθηκε από εξωγενείς παράγοντες και λανθασμένες εκτιμήσεις των δυνάμεών της, οι έμπρακτα πολιτικοποιημένοι ποιητές της γενιάς αυτής βιώνουν την προδοσία έντονα, ακόμα και στο επίπεδο της κριτικής και της προσέγγισης της ποίησης από ομοτέχνους τους, κριτικούς λογοτεχνίας και ευρύτερα πνευματικούς ανθρώπους. Η ποίηση του Αναγνωστάκη είναι ακραιφνώς πολιτική ποίηση ακόμα και στην τελευταία περίοδο της δημιουργικής του πορείας. Μάλιστα, το ποίημα που εξετάζεται στην παρούσα εργασία προέρχεται από την ώριμη φάση της διαδρομής του ποιητή.

Έτσι, ο Αναγνωστάκης αξιοποιεί την προδοσία αλλά αντίστροφα. Στην ουσία απαντά σε όλους όσους τον κατηγορήσαν ότι η τέχνη του χρησιμοθηρικά υπηρετεί συγκεκριμένους πολιτικούς σκοπούς με τη στράτευσή της. Στην πρώτη στροφή μάλιστα εκδιπλώνεται όλο το φάσμα των μομφών εναντίον του ποιητή για ασέβεια απέναντι στην τέχνη της ποίησης, για σκοπιμότητες πολιτικές και μάλιστα «σκοτεινές», που οδηγούν στην υποδούλωση της ποίησης σε ιδιοτελείς σκοπούς. Ο Αναγνωστάκης δέχθηκε ιδιαίτερα μεγάλη κριτική για τη στράτευσή του, αλλά αρνούταν, ιδιαίτερα στην ώριμη φάση του, ότι εμπίπτει στην κατηγορία των «στρατευμένων ποιητών».

Όμως, ο ποιητής απαντά με σκληρότητα αλλά και με όπλο την αλήθεια ότι ο ρόλος της ποίησης δεν είναι να είναι μακριά από τις ανάγκες της καθημερινότητας και του ανθρώπου, αλλά να επιτελεί το ιερό της χρέος· που δεν είναι άλλο από το να καταγγέλλει και να υποδεικνύει την αθλιότητα, την πολιτική σήψη, τον αμοραλισμό σε ηθικό και πολιτικοκοινωνικό επίπεδο. Σκοπός είναι να μη μείνει η ποίηση βουβή απέναντι σε κάθε είδους παθογένεια, αλλά, αντιθέτως, να αφυπνίσει τους πολίτες σε μια προσπάθεια να κινητοποιηθούν και να διεκδικήσουν το όνειρο· το όνειρο για δικαιοσύνη, δικαιώματα και μια ζωή χωρίς συμβιβασμούς. Είναι σημαντικό να σημειωθεί ότι τόσο στη διάρκεια της Κατοχής όσο και του Εμφυλίου αλλά και αργότερα της επταετίας ο ποιητής έκανε πράξη αυτόν τον αγώνα για την πραγμάτωση του ονείρου, παρά τις διαψεύσεις που δοκίμασε κατά τη διάρκεια του βίου του. Δεν λύγισε όμως, δεν παραδέχτηκε την ήττα, όπως θα γράψει στο πολύ γνωστό ποίημα «Κι ήθελε ακόμη...» από την εμβληματική συλλογή *Συνέχεια* (1954).

Το ποιητικό υποκείμενο, μάλιστα, δεν φαίνεται να πτοείται από τη μομφή περί εκμετάλλευσης της ποιητικής τέχνης, ώστε να προβαίνει σε ρητορείες και κηρύγματα πολιτικής ιδιαίτερα φύσεως. Οι κατηγορίες προς τον ίδιο και η ανασκευή τους κάνουν να διαπλέκεται στο σημείο αυτό αριστοτεχνικά το προσωπικό με το συλλογικό βίωμα. Απαντά σθεναρά: «Ε ναι λοιπόν! Κηρύγματα και ρητορείες». Υπερασπίζεται τον εαυτό του

σε προσωπικό επίπεδο αλλά και τους ομοτέχνους της γενιάς του οι οποίοι ακολούθησαν παρόμοιο με εκείνον δρόμο. Επιπλέον, φέρνει όλους όσοι κρίνουν την ποιητική του γραφή αρνητικά προ των ευθυνών τους απέναντι στην ποίηση και τους υπενθυμίζει ότι ο ρόλος της είναι: «Σαν π ρ ό κ ε ς πρέπει να καρφώνονται οι λέξεις./ Να μην τις παίρνει ο άνεμος». Υπόρρητα στηλιτεύει, δηλαδή, τον επιφανειακό χαρακτήρα του έργου ομοτέχνων του που αξιοποίησαν την ποιητική γλώσσα, για να δημιουργήσουν έργα επιφανειακού χαρακτήρα, στα οποία οι λέξεις δεν καρφώθηκαν γερά, με αποτέλεσμα να τις πάρει ο άνεμος. Αυτό το σημείο αποτελεί και σημείο σύγκλισης των δύο μελετούμενων στην παρούσα εισήγηση ποιητών. Από την μια πλευρά ο Αναγνωστάκης επικρίνει την επιφανειακότητα των έργων άλλων ομοτέχνων του, οι οποίοι δεν εμβραθύνουν, για να αναδείξει έστω και έμμεσα την αξία της διαχρονικότητας των έργων. Αυτό σημαίνει ότι μια ποιητική σύνθεση, αν δεν αποκαλύπτει την αλήθεια, τη ρίζα των κακώς κειμένων στο παρόν, είναι καταδικασμένη να μείνει μετέωρη ή και να ξεχαστεί. Από την άλλη πλευρά ο Μόντης αναδεικνύει τη μέριμνα που θα πρέπει να λαμβάνει κάθε έργο ακόμα και αρκετό διάστημα μετά τη συγγραφή του, ώστε να διασφαλιστεί η ακεραιότητα και διαχρονικότητά του. Αυτό προϋποθέτει ακόμα και παρεμβάσεις στο έργο. Θα μπορούσε να πει κανείς ότι ο Μόντης επιδιώκει να προσεγγίσει το «άριστο», το οποίο ταυτίζεται με το «μέσον» στον Αριστοτέλη, δηλαδή εκείνο το σημείο εξελικτικής πορείας του έργου, κατ' αναλογία προς την εξελικτική πορεία του ανθρώπου προς την αρετή, όπου, αν αφαιρέσει κανείς ή προσθέσει κάτι, παρεκκλίνει από το άριστο και εκπίπτει στην «υπερβολή ή έλλειψη».

Εμείς θα προσθέσουμε και να τις ξεχάσει η ιστορία, επειδή ακριβώς δεν επιτέλεσαν το ιερό χρέος της ποίησης, θυμούμενοι στο σημείο αυτό και τον Καρυωτάκη στη «Μικρή Ασυμφωνία εις Α Μείζον», ο οποίος εκφράζει τη βεβαιότητα για τη διαχρονικότητα που θα αποκτήσει το έργο του έχοντας επίγνωση της αξίας του παρά τις μομφές που δεχόταν. Αντιλαμβάνεται κανείς ότι η αναγνώριση του έργου και το στοιχείο της διαχρονικότητας απασχολεί όλους τους δημιουργούς, όσο και αν το μήνυμα ενδύεται με διαφορετικό γλωσσικό τρόπο.

Η γλωσσική ένδυση του νοήματος διέπεται από στοιχεία που είναι προσφιλή στον Αναγνωστάκη και τα εντοπίζει κανείς τόσο σε ποιήματα της νεότερης όσο και της ώριμης φάσης της λογοτεχνικής του παραγωγής. Έτσι, λοιπόν, και στο συγκεκριμένο ποίημα είναι παρούσα η απλή και καθημερινή γλώσσα, στο μεγαλύτερο μέρος του, μια «αντιποιητική» γλώσσα, αλλά και το αντιρητορικό ύφος σε συνύφανση με την προφορικότητα του λόγου που παραπέμπει σε πραγματικό διάλογο σε τόνο κουβεντιαστό. Η χρήση της ειρωνικής γλώσσας, που υποκρύπτει μια βαθιά πικρία για την αμφισβήτηση της αξίας του ποιητικού του έργου και η κριτική που έχει διαχρονικά δεχτεί για τη στάση του απέναντι στην τέχνη της ποίησης αποτελεί το βασικό γλωσσικό μέσο αντίστασης και αντίδρασης απέναντι στους επικριτές. Η απουσία εξεζητημένων ρητορικών σχημάτων αποκαλύπτει αυτούσια την ανάγκη όχι μόνο για όσα ειπώθηκαν παραπάνω αλλά και για την ίδια την επιθυμία του ποιητή να εκφραστεί.

Μέσα από την εναλλαγή του α' ενικού προσώπου που απευθύνεται στο ποιητικό β' ενικό πρόσωπο, αρχικά εμφανιζόμενο ως β' πληθυντικό, για να συμπεριλαμβάνει όλους τους επικριτές του, αποκαλύπτει τον αυτοαναφορικό χαρακτήρα του έργου του μείζονα αυτού ποιητή, ο οποίος θέτει την ίδια την τέχνη του στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος και επιχειρεί να υπερασπιστεί τον κοινωνικό της ρόλο παρά τις ποικίλες επιθέσεις των ομοτέχνων. Θέλοντας να ειρωνευτεί το ποιητικό «εσύ» αλλά και να αυτοσαρκαστεί, προβαίνει στην επιβεβαίωση «Ε να λοιπόν! Κηρύγματα και ρητορείες». Δεν πρόκειται, όμως, για ομολογία αδυναμίας, αλλά για απόπειρα ανασκευής του χαρακτηρισμού αυτού για την ποίησή του, αν και δίνει τη εντύπωση ότι υπερθεματίζει τη θέση των επικριτών του.

Ακολουθούν, όμως, οι δύο τελευταίοι στίχοι που δεν αφήνουν περιθώρια για άλλη αμφισβήτηση της ποιητικής του τέχνης, στην οποία οι λέξεις καρφώνονται σαν πρόκες, επομένως είναι στέρες, άρρηκτα συνδεδεμένες με το νόημα και τον δέκτη αυτού, ώστε ο άνεμος αδυνατεί να τις πάρει. Επομένως, το δίπτυχο «απόρριψη-ανάγκη» που το συναντά κανείς και σε άλλες ποιητικές συλλογές λειτουργεί ως δίπολο που υπενθυμίζει ότι ο Αναγνωστάκης εγκαταλείπει τον ρομαντικό μύθο της ποίησης, αποστασιοποιείται από τη δεοντολογία μιας επικράτησης άκρατου συναισθηματισμού και ότι τάσσεται υπέρ μιας ποίησης που αποτελεί πράξη ρεαλιστική και όχι διακοσμητική και αλλοτριωμένη από τις ανάγκες της κοινωνίας· υπέρ μιας ποίησης που στηλιτεύει την κοινωνική παθογένεια, χωρίς να απεκδύεται τον αυτοαναφορικό της

χαρακτήρα στην προσπάθεια όμως να αναδείξει την αξία της ποίησης ακόμα και αν η ίδια δεν κατόρθωσε να αλλάξει τα κακώς κείμενα.

Με αντιλυρικότητα και ειλικρινή διάθεση αυτοκριτικής ενσαρκώνεται μέσα στο ποίημα η αντίληψη όλης της γενιάς αυτής των ποιητών ότι η τέχνη τους οφείλει να είναι μαρτυρία, οφείλει να είναι μια προσπάθεια διατήρησης της συλλογικής μνήμης του αγώνα για έναν κόσμο όπου η ποίηση θα επιτελεί τον ρόλο της δίπλα στις αγωνίες του ανθρώπου, για να τον κάνει καλύτερο κάνοντας καλύτερο τον κόσμο του.

Αποτελέσματα-συζήτηση

Τα ποιήματα ποιητικής αναδεικνύονται σε μια θεματική κατηγορία ποιημάτων που είναι παρούσα σε πολλές συλλογές των δύο ποιητών. Σκοπός είναι να εκφραστεί πρωτίστως η αγωνία να ανακαλύψει ο κάθε δημιουργός το κατάλληλο σημαίνον, για να ενδύσει το ποθητό κάθε φορά σημαινόμοιο. Διαπιστώνει κανείς ότι παρά τις επιμέρους διαφορές/αποκλίσεις εντοπίζονται και κάποιες ομοιότητες/συγκλίσεις ανάμεσά τους. Ο κοφτός και ευθύβολος λόγος, η αντιρητορικότητα (Πατρίκιος, 1999) στο ύφος αλλά και η υπεράσπιση της αξίας της ποιητικής τέχνης αποτελούν τον κοινό τόνο στον οποίο δημιουργούν οι δύο ποιητές. Ο διαλογικός χαρακτήρας, κατά την κλασική τεχνική, των ποιημάτων που αποτέλεσαν το σώμα κειμένων αποδεικνύει τη νεωτερικότητα της ποίησης των δύο μεγάλων δημιουργών και την αμεσότητα μετάδοσης του νοήματος στον αναγνώστη. Αν και ο Αναγνωστάκης δεν αφήνει πολλά περιθώρια για ποικίλες αναγνώσεις των έργων του, ο Μόντης επιδιώκει το παιχνίδι με τον αναγνώστη, ώστε ο τελευταίος να προβαίνει στη δική του νοηματική προέκταση του ποιήματος, το οποίο ακριβώς έχει αφήσει εξαρχής μετέωρο, για να πετύχει το παιχνίδι το ποικίλων ερμηνειών (Χαραλαμπίδης, 1999).

Η ιδιαίτερη ιδεολογική και ηθική στάση του Μόντη απέναντι στην ποιητική τέχνη, τον παρακινούν να μην φείδεται κριτικής είτε προς τους ομοτέχνους είτε προς το ίδιο το έργο του για οποιαδήποτε παρέκκλιση από τον υψηλό σκοπό. Για αυτόν τον λόγο ο αυτοσαρκασμός παραμένει βασικό στοιχείο που τέμνει όλο το μήκος του έργου του Μόντη, για να διαφυλάξει την αλήθεια του για την ουσία της ποίησης και τον σκοπό της με γνώμονα την αριστοτελική αρχή «όσιον προτιμάν την αλήθειαν». Ο Αναγνωστάκης πιστός στο κάλεσμα της ιστορίας της γενιάς του αποκαλύπτει ότι η ουσία της ποίησης, όσο και αν φαντάζει αδύνατο να αντιστρέψει την πραγματικότητα που προκαλεί απογοήτευση, είναι η διατήρηση της συλλογικής μνήμης. Παρά τη ματαιότητα που χαρακτηρίζει πολλούς εκπροσώπους της γενιάς του, εκείνος συνεχίζει ανυποχώρητος την υπεράσπιση του κοινωνικού ρόλου της τέχνης του.

Συμπεράσματα

Το ποιητικό έργο του Μόντη αιφνιδιάζει πάντα τον αναγνώστη για τον αιρετικό του χαρακτήρα από όποια πτυχή του κι αν προσεγγιστεί. Έχει, όμως, ιδιαίτερο ενδιαφέρον για κάθε μελετητή τόσο ως προς τη θεματική όσο και ως προς τους τρόπους ενσάρκωσης της σκέψης σε ποιητικό λόγο. Από την άλλη πλευρά, ο Μανώλης Αναγνωστάκης διατηρεί ζωντανό μέσα στην ποίησή του το ιστορικό τραύμα και η ποίησή του φέρει το βάρος της ευθύνης απέναντι σε έναν λαό που επιχειρήσει να αντιμετωπίσει την κοινωνικοπολιτική παθογένεια. Πρόκειται για ποίηση που δεν εξιδανικεύει, αλλά τολμά να αμφισβητεί τις βαρύγδουπες λέξεις και φράσεις της ποίησης, από τις οποίες δηλώνει ότι παίρνει απόσταση.

Βιβλιογραφία

- Αναγνωστάκης, Μ. (1954). *Συνέχεια*. Θεμέλιο.
Αναγνωστάκης, Μ. (1970). *Ο Στόχος*. Θεμέλιο.
Αναγνωστάκης, Μ., κ.ά. (1970). *Δεκαοχτώ κείμενα*. Κέδρος.
Ελύτης, Οδ. (1943). *Ήλιος ο πρώτος*. Ίκαρος.
Ελύτης, Οδ. (1959). *Άξιον εστί*. Ίκαρος.
Ελύτης, Οδ. (1979). *Μονόγραμμα*. Ίκαρος.
Ελύτης, Οδ. (1991). *Δυτικά της λύπης*. Ίκαρος.
Κασίνης Γ. Κ. (2021). Βαρβαρική αντίστιξη: Κ. Π. Καβάφης-Κώστας Μόντης. Στο Κ. Ιωάννου, Λ. Γαλάζης, & Στ. Αλεξίου (Επιμ.), *Καβάφης και Κύπρος: Πρακτικά του Α΄ Επιστημονικού Συνεδρίου του ΟΛΚ (Λ/σία, 25-26 Σεπτεμβρίου 2020)* (σσ. 31–53). Όμιλος Λογοτεχνίας και Κριτικής.
Λυπουρλής, Δ. Δ. (Μεταφ.) (2006). *Ηθικά Νικομάχεια* (Αριστοτέλης). Ζήτρος.
Μανδηλαράς, Γ. Β. (Επιμ.). (1992). *Πολιτεία* (Πλάτων). Κάκτος.

- Μπαμπινιώτης, Γ. (2018). Ο γλωσσικός και μεταγλωσσικός Κώστας Μόντης. Στο Κ. Ντίνας (Επιμ.), *Figura in Praesentia: Μελέτες αφιερωμένες στον καθηγητή Θανάση Νάκα* (σσ. 295–315). Πατάκης.
- Μόντης, Κ. (1987). *Άπαντα Α΄: Ποίηση (Σύγχρονη τεχνοτροπία – Ατιτλα)*. Ίδρυμα Αναστασίου Γ. Λεβέντη.
- Μόντης, Κ. (1987). *Άπαντα Α΄: Ποίηση (Σύγχρονη τεχνοτροπία – Έντιτλα)*. Ίδρυμα Αναστασίου Γ. Λεβέντη.
- Μόντης, Κ. (1999). «Εξαρτάται από το παρελθόν...» (Συζήτηση με τον ποιητή Κώστα Μόντη) (Συνέντευξη του Ρήσου Χαραλαμπίδη). *Πόρφυρας*, (92), 199–205.
- Παπαλεοντίου, Λ. (2006). *Όψεις της ποιητικής του Κώστα Μόντη*. Σοκόλη.
- Πατρίκιος, Τ. (1999). Το αρχιπέλαγος του Κώστα Μόντη. *Η λέξη*, (152), 311–313.
- Πυλαρινός, Θ. (2017). Οι στιγμιαίοι διάλογοι του Κώστα Μόντη με τις λέξεις, τους στίχους και τους ποιητές. Στο Β. Ρούβαλης (Επιμ.), *Βαδίζοντας στα χνάρια του Κώστα Μόντη* (σσ. 133–146). Αίπεια· Σπίτι της Κύπρου· (.roema...) εκδόσεις.
- Ρίτσος, Γ. (1936). *Επιτάφιος*. Ριζοσπάστης.
- Ρίτσος, Γ. (1949). *Το καπνισμένο τσουκάλι*. Κέδρος.
- Ρίτσος, Γ. (1956). *Η σονάτα του σεληνόφωτος*. Κέδρος.
- Ρίτσος, Γ. (1961). *Ρωμιοσύνη*. Κέδρος.
- Σεφέρης, Γ. (1935). *Μυθιστόρημα*. Ίκαρος.
- Σεφέρης, Γ. (1940). *Τετράδιο γυμνασμάτων Α΄*. Ίκαρος.
- Σεφέρης, Γ. (1955). *Ημερολόγιο καταστρώματος Γ΄*. Ίκαρος.
- Τζούμα, Ά. (1982). *Ο χρόνος-ο λόγος: Η ποιητική δοκιμασία του Μανόλη Αναγνωστάκη—Μια οπτική*. Νεφέλη.
- Χριστοδουλίδου, Λ. (2017). Επιβιώσεις του τυπικού των δημοτικών τραγουδιών σε ιδιωματικά ποιήματα του Κώστα Μόντη. Στο Β. Ρούβαλης (Επιμ.), *Βαδίζοντας στα χνάρια του Κώστα Μόντη* (σσ. 69–86). Αίπεια· Σπίτι της Κύπρου· (.roema...) εκδόσεις.